

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA FARKLI İŞLETMECİLİK TÜRLERİ VE ORGANİZASYONEL YAPILARI -BİR TASLAK ÇALIŞMASI-*

Ahmet N. ÖZDAL**

Özet

Esasında sadece basit alım-satım işlerinin gerçekleştirildiği bir bakkal dükkânı da işletmecilik kapsamında değerlendirilebilir. Ancak bu makalede ele alınan birkaç işletmecilik türü (maden çıkarma, imalât, seyyar satıcılık, hamam, dabakhane ve değirmen işletmeciliği, taşımacılık) gerek yapılanmaları ve gerekse çalışma biçimleri açısından gelişmiş ve karmaşık görünümündedirler. Bu işletmecilik türlerinin bazıları girişimci açısından tam bir kumar oyunudur. Diğer bazıları ise sağladığı gelir çok yüksek olmasa bile risk açısından daha güvenilirlerdir. Aynı şekilde bazı işletmecilik türleri dönemsel ve tek seferlik projeler şeklinde iken bazıları da – diğer şartlar olumlu kaldığı takdirde – süreğen yapıdadırlar.

Farklılıkları nedeniyle bu işletmecilik türlerinin her biri, birbirinden farklı yatırımcı grupları tarafından tercih edilebilmektedirler. Mesela yüksek risk içeren maden ve inci arayıcılığını hırslı, gözü pek girişimciler cazip bulurken diğer yanda hamam benzeri işletmelere daha çok üst düzey yöneticiler, yaşlı tüccarlar ve sabit gelir getiren akarlara ihtiyaç duyan vakıflar ilgi gösterirler.

Anahtar Kelimeler: İslâm iktisadı, Ortaçağ ekonomisi, Ortaçağ endüstrileri, sınaî üretim, işletmecilik.

DIFFERENT BUSINESS CONCERN TYPES IN THE MEDIEVAL ISLAMIC WORLD AND THEIR ORGANIZATIONAL STRUCTURES: A DRAFT STUDY

Abstract

As a matter of fact, even a grocery store where simple commercial transactions are realized can be evaluated in the scope of business administration. However, the types of business administration

* Bu çalışma, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)* başlıklı teze dayanmaktadır. Bk. Ahmet N. Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

** Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi (Ağrı), ahozdal@gmail.com

considered in this paper (mine extraction, manufacture, itinerant trade) seem elaborated and complicated (sophisticated) both regarding their structure as well as regarding their operation style. From the perspective of the entrepreneur, some of these business administration types are quite a gamble. Whereas some others, although the income they provide is not high, are reliable from the risk perspective. Similarly, while certain entrepreneurship types are periodical or one-off, certain others –if conditions remain positive- are of a continuous nature. Due to their differences, each of these business administration types can be preferred by different investor groups. For instance, while mining and pearl hunting are found attractive by ambitious and intrepid investors on the other hand, executives, old tradesmen as well as foundations in need of constant revenue show an interest in businesses such as baths or similar.

Keywords: Islamic Economics, Economics of the Middle Ages, Medieval Industries, Industrial Production, Management.

Giriş

Bir malı ucuz olduğu bir yerden satın alarak daha pahalı olduğu başka bir yere nakletmek ve orada satmak ya da fiyatının ucuz olduğu dönemlerde satın alıp stoklayarak satış için pahalılaşmasını beklemek şeklinde tezahür eden ticaret biçimleri, para kazanmadaki klasik metotlardır. Bu işi sistemli biçimde yürütmek işletmeciliğin de konusuna girer. Ancak işletmecilik dediğimiz olgu bununla sınırlı değildir ve çok daha geniş kapsamlıdır. İşin içerisine işletmecinin, satın aldığı şeyleri o halleriyle değil de birleşmelere, değişime uğratmak suretiyle daha gelişmiş başka bir ürüne dönüştürerek satması da girer. Bu durumda işletmecinin mekânı bir üretim atölyesidir; üretim için gerekli birtakım ekipmana ve yetmişmiş işgücüne (know-how) ihtiyaç duyar; satın aldıkları şeyler ise duruma göre hammadde, ara madde vs. şeklinde isimlendirilir. Bir diğer işletmeci, satacağı şeyleri aracı tüccarlardan değil de ilk üreticilerden satın alır yahut oluşturduğu bir ekiple birlikte kendisi doğadan temin edebilir. Ortaçağ İslâm dünyasında inci avcılığı ve birçok maden işletmeciliği bu tarzda yapılmıştır. Bir başka işletmeci ise birçok ürün ve hizmeti birleştirerek müşterisine mal yerine çok özel bir deneyim satmayı başarır. Eğlence sektörü bu tarz bir yapılanmaya sahiptir. Ortaçağın lüks lokantaları, meyhaneleri ile birlikte hamam işletmeciliği de bu grupta değerlendirilebilir.

Bu makalede yalnızca farklı özelliklere sahip birkaç işletme türü, bu yönleriyle ele alınmıştır. Örneğin maden arayıcılığı ve inci dalgıçlığını diğer girişimlerden ayıran nokta, diğerlerindeki sürekliliğin aksine bu ikisinin proje bazlı, dönemsel girişimler olmalarıdır. Ayrıca bu tek seferlik yatırımlar bünyelerinde büyük risk barındırırlar. Hamam işletmeciliği, en azından Irak'ta, müşterilerine sadece banyo yapmak değil keseden masaja kadar, onun kendini iyi hissetmesini sağlayan çok özel bir deneyim vaat etmiştir. Gül suyu / esansı üretimini diğerlerinden farklı kılan, dönem için yeni bir teknolojiyi kullanan, gelişmiş tasarım harikası bir aracın bu işte kullanılmasıdır. Şeker üretimi daha çok sektörün Mısır'daki dönüşümleri ile dikkat çeker. Su dağıtımını ve seyyar satıcılık, çalışma biçimleriyle ele alınmıştır.

Bu işletmecilik türlerinin bazıları hem işletmecileri hem de yatırımcıları açısından değerlendirmeye tâbi tutulabilirler. Kiracı konumundaki işletmeci açısından kısa vadeli kazanımlar daha önemlidir. Yatırımcıları, kaybetmemek için yatırım yapanlar ve kazanmak için yatırım yapanlar diye ikiye ayırmak mümkündür. Birinci gruptakiler sadece güvenli yatırıma taraftarlar. Gayrimenkule, hamam vs. işletmeciliklere yatırım yapanlar bu gruptadırlar. Kazanmak için yatırım yapanlar ise daha çok çalışmaya ve daha fazla kontrol istemeye gönüllüdürler, yüksek geri dönüş için yatırım yaparlar ve riski kabul ederler. Üretim atölyeleri, maden arama girişimleri, mudârebe ortaklıkları (pasif / yatırımcı ortak açısından) bu gruptadır. Artık fazlasıyla zenginleşmiş ve tedbiri elden bırakmayan bir tüccar ise riski yaymak üzere her iki gruba birden yatırım yapacaktır.

Sabun İmalâtı (Suriye Örneği)

Sabun üretimi antik dönemden beri bilinse de, bu üretimin endüstri koluna dönüşmesi ve sabunun geniş çapta bir ticarete konu olması 10. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Üretimde kullanılan başlıca hammaddeler, iç yağları, bitkisel yağlar, bitki külleri ve kireç taşıdır. Akdeniz havzasında bitkisel yağ olarak geniş çapta zeytinyağı kullanılsa da, bazen ana madde bazen de katkı maddesi olarak susam yağı, keten yağı, palmiye yağı, defne yağı vs. kullanılmıştır. Bu yağlardan katkı maddesi olarak kullanılması ve ana maddelerden olan hayvansal iç yağları, sabunun katılaştırılması ve kullanım esnasında kolay köpürmesini sağlar (Aslında katılaştırılmamış, jöle kıvamındaki sabun da deterjan olarak kullanılmak üzere üretilip satılmaktadır). Bitki külleri ise, Arapların 'uşnan' adını verdikleri, çölde yetişen çalımsı *Haloxylon Articulatom*, *Seidlitzia Rosmarinus* ve *Salsola* familyasından olan diğer bazı bitkilerden elde edilir.¹ Bu bitkiler, bedevilerce toplanıyorlar, katı yumrular haline getiriliyorlar ve kervanlarla Halep'e getirilerek burada satılıyorlardı.² Bu haliyle çok ucuz olan *uşnanın* başlıca alıcıları, cam ve sabun imalâtçıları yahut bu imalâtçılara hammadde tedarik eden aracı tüccarlardı.³ Kuzey Suriye'deki Sarmin Kasabası'nda sabun imalâthanelerinin bulunduğunu biliyoruz.⁴ Ayrıca XI. yüzyılda Filistin'de bir kent olan Remle'de sabun üretilmekteydi.⁵ XIV. yüzyıl yazarlarından Salahaddîn el-Kutubi, Dımaşk'ta alkali küllerin hazırlandığı *uşnan* değirmenlerinden bahseder.⁶ Aşağıda, sabun imalâtının aşamaları şematik olarak gösterilmektedir:

Eliyahu Ashtor, Venedikli tüccarların Halep, İskenderiye, Adana ve Antalya limanlarından gemilerine *uşnan* yükleyerek İtalya'ya götürmelerini ve buradaki imalâthanelerde elde ettikleri

¹ Aslında kimyadaki 'alkali' terimi, bu *uşnan* bitkisinin külleri verilen *sûd el-kâli* (= soude alcali) kelimesinden gelmektedir. Bk. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s. 330.

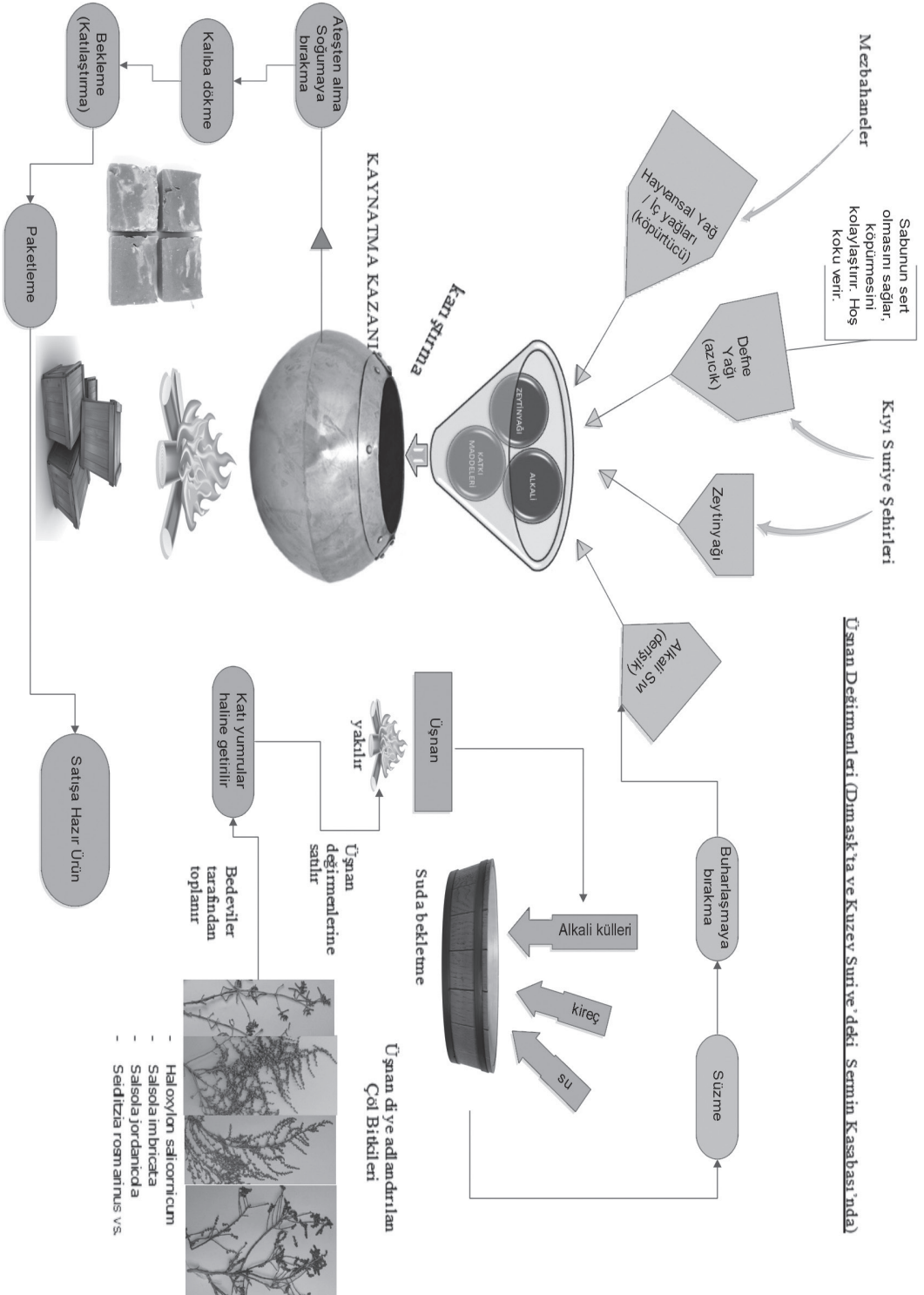
² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Leiden (E. J. Brill) 1906, s. 181.

³ Eliyahu Ashtor, "Yakındoğu Alkali Külleri ve Avrupa Endüstrileri", (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* - 1), Ankara 2008, s. 723-724.

⁴ Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 189.

⁵ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmî Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009, s. 135.

⁶ Ashtor, *a.g.e.*, s. 731.

sabunları Suriye, Mısır, İstanbul, Rodos, Anadolu'ya ihraç etmelerini “*Levantine Alkali Asbes and European Industries*” adlı makalesinde incelemiştir.⁷ Ancak Ashtor'un bir başka makalesinde⁸ bu durumu, yani Venedikli tüccarların Suriye'den temin ettikleri hammaddeyi (*uşnan*) işleyip ürün (sabun) olarak tekrar bu bölgeye satmalarını, taraflı ve sığ bir bakış açısıyla İslâm dünyasının endüstriyel gerilemesine ve bunun karşısında Batı Avrupa'nın hızlı ilerleyişine bağladığı görülmektedir. Oysa Suriye'nin sabun üretiminde yüzyıllardan beri süregelen lider bir konumu vardı ve bu konumunu Osmanlı hâkimiyeti altında da sürdürecekti. Kaldı ki aynı dönemlerde Suriye'den de Avrupa'ya büyük ölçüde sabun ihraç edilmekteydi.

Aynı zamanda sabun hammaddelerinin (*uşnan*, zeytinyağı) ve işlenmiş, kokulu, renk renk sabunların ihracatçısı olan Suriye'nin diğer tarafta İtalya'dan sabun ithal etmesine başka açıklamalar getirilmelidir. Nitekim bir başka sabun üreticisi olan, çöl bedevilerinden tedarik ettiği *uşnan* ve Ifrikiyye'den (1300'lerde ayrıca Moyarka Adası'ndan) temin ettiği zeytinyağı ile ürettiği zeytinyağı sabunlarını Avrupa'ya ihraç eden Mısır da çevre bölgelerden sabun satın almaktaydı.⁹ XI. yüzyıl ortalarında Mısır halkı gündelik yaşamda, Mağrip sabunlarından ziyade Remle'de sabunlarını tercih etmekteydi.¹⁰ Tunus ve Mısır'da sabun üretimi, devletin tekelindeydi.

Sabun üretiminde ayrıca Belh, Rakka (Irak'ta), bazı İran şehirleri¹¹ ve Bağdat söz sahibiydi. Sabuncular loncasının zengin olduğu Bağdat'ta, Kerh Mahallesi yakınında, imalât için özel bir yer vardı. Bağdat aynı zamanda İslâm dünyasının sabun imalâtçıları için müthiş bir pazardı. Bu kalabalık dev şehirde tüketilen sabun miktarı (muhtemelen) yıllık 1.500.000 rıtlı idi.¹²

İnci Avcılığı (Basra Körfezi Örneği)

Ortaçağda inci avcılığının yapıldığı yerler arasında Çin ve Japonya, Hint Okyanusu'nda Seylan Adası, Basra Körfezi ve Kızıldeniz vardı.¹³ Ancak kültür incisinin üretildiği son yüzyıllara kadar inci dalgıçlığının yapıldığı en şöhretli alan Basra Körfezi idi. Burada, Bahreyn Adası çevresi, Katif

⁷ Bu makale, B. Z. Kedar'ın editörlüğünü yaptığı *Technology, Industry, and Trade the Levant versus Europe, 1250-1500* adlı eserin 475-522 sayfaları arasında bulunmaktadır. Bk. Ashtor, Eliyahu, and B. Z. Kedar. “*Technology, Industry, and Trade: The Levant Versus Europe, 1250-1500*”, Hampshire, Great Britain: Variorum 1992. Makale, Pınar Koçoğlu ve Abdulhalık Bakır tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁸ “The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages – An Outline”, *Technology, Industry, and Trade the Levant versus Europe, 1250-1500*, (ed. B. Z. Kedar), England 1992, II, s.253-286. Türkçesi, “*Geç Ortaçağlarda Ortadoğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)*”, (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen - Alparslan Kılınç), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2*), Ankara 2008, s. 539.

⁹ Mazaheri, *Müslümanların Yaşayışları*, s. 330.

¹⁰ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 135.

¹¹ Mazaheri, *a.g.e.*, s. 330.

¹² Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012, s.308. Walther Hinz, 14. yüzyıla kadar Irak bölgesinde geçerli olmak üzere bir rıtlın 406,25 gr olduğunu söyler. Bk. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 38-39. Bu durumda verinin günümüz ölçüleriyle karşılığı, 1.500.000 x 406,25 ≈ 610.000 kg. olarak hesaplanabilir. Yani XI. yüzyıllarda Bağdat şehrinin tükettiği sabun miktarı yıllık 610.000 kg. (Aylık: 7.312.500 kg.)dır.

¹³ Kalkaşendî, Kızıldeniz'de çıkarılan incilerin kalitesiz ve ucuz olduklarını söyler. Bk. Kalkaşendî, *Subh'l-Aşâ fi Sinâti'l-İnşâ*, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beirut (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye) 1987, II, s. 106.

(Kutayf) şehri açıkları, Umman, Tayf Adası, Siraf şehri ile Bahreyn arasındaki bölge, inci avlanılan başlıca bölgelerdi.¹⁴ İnci avlanma noktaları farklı dönemlerde farklı iktidarların kontrolünde olmuştu. Mesela 1000'li yılların başında çoğu dalış noktası Karmatîlerin elindeyken, 1330'larda bu noktaların kontrolü tümüyle Hürmüz hükümdarı Kutbeddîn Tehemten Turanşah'ın elindeydi.¹⁵ Genelde çıkarılan incilerin 1/5'i, daha en başta vergi olarak ödenirdi¹⁶ ve hükümet, inci avcılığı ile uğraşan tüccarın ve ekibinin başına özel kâtipler, memurlar ve incileri teslim alan maliyecileri dikerdi. Çıkarılan inciler tek tek sayılırdı. Dalgıçlar ve işçiler sıkı bir aramadan geçirilirler ve üzerlerinde inci bulunursa bunlar da derhal ellerinden alınırdı.¹⁷ Hükümdarlar, bulunan en büyük ve en güzel incileri kendileri için isterlerdi. Böyle bir satıştan yüksek kazançlar elde edeceklerini bildikleri için inci tüccarları, hükümdarların bu isteklerini seve seve yerine getirirlerdi.¹⁸ Geri kalan inciler, tüccarlar tarafından Çin'e ve Hindistan'a ihraç edilmek üzere dalgıçlardan satın alınıyordu. İncinin az bir kısmı Anadolu, Suriye ve Mısır'a ihraç edilirdi. Asıl büyük alıcılar Çin, Hint ve Irak ülkeleriydi.¹⁹ Basra Körfezi'nde inci avcılığı sezonu Nisan ayı başı ile Eylül ayı sonu idi.²⁰ Ancak yerel hükümetler çoğunlukla sadece iki aylık (60 gün) bir süre için (Nisan ve Mayıs aylarında) dalış izni veriyorlardı.²¹ Bu konuda İbn Battuta şunları aktarmaktadır:

“İnci avlanma noktaları Siraf ile Bahreyn arasında geniş bir nehre benzeyen körfezdedir. Buranın suyu gayet durgun. Nisan ve Mayıs ayında Fâris, Bahreyn ve Katîf (Kutayf) yörelerinin tüccarları, inci dalgıçlarıyla beraber, kayıklar üzerinde buraya gelirler. İnci avcısı olan dalgıçlar yüzlerine kaplumbağa kabuğundan yapılmış bir maske geçirirler, yine aynı kabuktan yaptıkları bir mandalı burunlarına takarlar. Sonra ellerine bir ip bağlayıp suya dalarlar. Suyun altında küçük taşlar arasında, kuma yapışık sedefleri (istiridyeye) elleriyle veya keskin demirlerle kopardıktan sonra boyunlarına asılı deri torbalara doldururlar. *Nefesleri daralınca ipi çekiştirirler ki yukarıda ipi tutanlar titreyimi hissedip dalgıcı kayığa çeksinler. Bu dalgıçlardan bazıları 1-2 saat su altında kalabiliyorlar.*

Sedef açılır, kenarındaki etler çakı ile parçalanıp sıyrılır... Sultan, toplanan incilerin 1/5'ini kendi payı olarak alır. Kalanlarını oradaki tüccar / tüccarlar satın alırlar. Genelde kayıktaki tüccarların çoğu, dalgıçlara önceden borç para vermişlerdir. Dolayısıyla, bu borçların yerine, incileri alırlar. Yahut ne gerekiyorsa onu alırlar.”²²

¹⁴ Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, 'Acâibü'l-Hind, (çev. Can Ceylan), İstanbul 2009, s.108; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, (neşr. M. Re naud – Baron M. Guckin), Paris 1840, s. 99; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, (çev. A. Sait Aykut), *Seyahatname*, İstanbul 2004, I, s. 190-191; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001, s. 116; A. Şamî, “Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri”, (çev. Aydın Çelik), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 134, İstanbul 2001, s. 105.

¹⁵ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 389.

¹⁶ Ancak Karmatîler zamanında Bahreyn'de çıkarılan incilerin yarısı Ahşa hükümdarına verilirdi. Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 115.

¹⁷ Bakır, *a.g.e.*, s. 115.

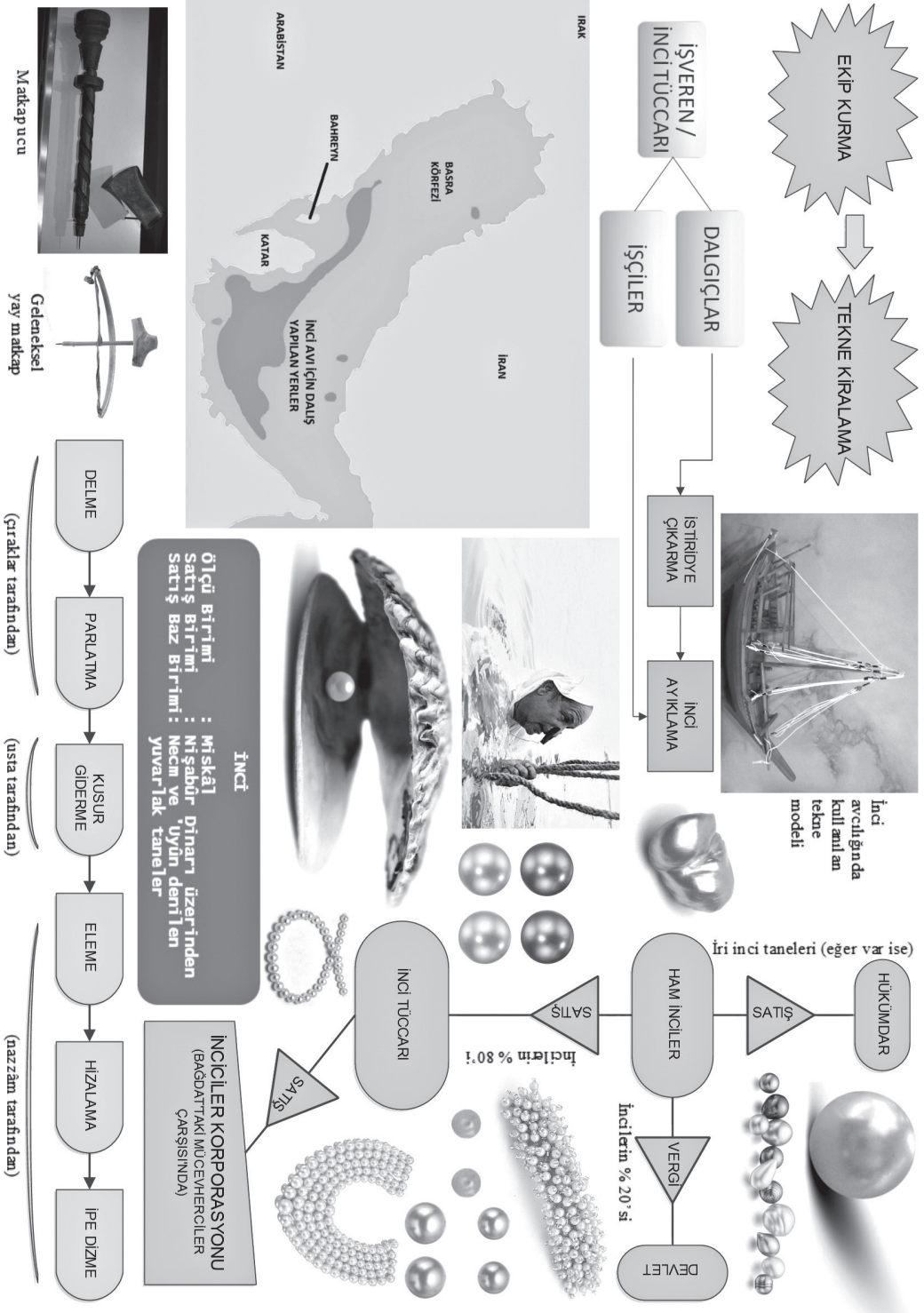
¹⁸ *A.g.e.*, s. 115-116.

¹⁹ Şamî, *a.g.e.*, s. 105.

²⁰ İdrisi, *Nüzhëtü'l-Müşâtâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, I, Kahire, 1994, s. 388.

²¹ Büzürg b. Şehriyâr, *a.g.e.*, s. 109; İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 393; Bakır, *a.g.e.*, s. 116.

²² İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 393-394.

İnci avcılığı, operasyonel bir işletmecilik türüydü. Bu işe girişen tüccar, avlanma sezonu başladığında işveren kimliğine bürünerek bölgede inci dalgıçlığı yapan ve onlara yardımcı olan en az bir düzine kişiye teklif götürür, böylece dalgıç ve işçilerden oluşan ekibini kurmuş olurdu. Sonrasında bu doğrultuda modifiye edilmiş bir tekneyi dönemsel olarak kiralar. Diğer yandan, bu teşebbüsünü bölge yönetimine bildirerek gerekli izni alırdı. *Dürr'ül-Yetim* adı verilen efsanevi büyüklükteki inciyi bulan Ummanlı Müslim b. Bişr'in böyle bir dalgıç ekibini (dalgıçlar, tekne ve diğer ekipman ile) 60 günlüğüne bir araya getirip çalıştırması kendisine 100 Dinar'a mal olmuştu ki bu, girişim için ciddi bir sermayeye gereksinim olduğunu göstermektedir.²³

Ekte yer alan dalgıçlar çoğunlukla Arabistan Yarımadası'nın doğu sahil bölgelerinde oturan yerli Araplardı. 14. yüzyılda Kış Adası'nda inci avcılığı ile uğraşan Beni Seffâf Kabilesi de aslında buraya sonradan gelip yerleşmiş Arap asıllı bir topluluktu.²⁴ İnci dalgıçlarını bekleyen tehlikeler yalnızca derinlik sarhoşluğu ile köpekbalığı saldırısı ihtimali – Bu ihtimale karşı aldatıcı olsun diye ayaklarını siyaha boyuyorlardı. – değildi, sonraki zamanlarda da soğuk algınlığı, kulak yolu iltihabı gibi sağlık sorunları ile sıklıkla baş başa kalıyorlardı.²⁵ İnci dalışını engelleyen başka sürpriz gelişmeler de yaşanabilirdi. Örneğin, yolu dalışın yapıldığı sığ sulara düşen bir balina tüm çalışmaları sekteye uğratabilir ve can sıkıcı durumların yaşanmasına neden olabilirdi.²⁶

İşveren tüccar tarafından satın alınan inciler, daha sonra Bağdat'a getirilerek burada inci işiyle uğraşanlara satılıyordu. İncinin bundan sonra gördüğü işlemler; delme, parlatma, kusur giderme, eleme, hizalama ve ipe dizme işlemleri idi. İnci dizme ustalarına *nazzâm* denirdi, bu sanattaki zirve şehir ise Bağdat'tı. *Nazzâm*, satranç tahtasına benzer, üstü mavi kumaş kaplı bir platform üzerinde incileri, sağlam ibrişim ipe 60'lık, 80'lik veya 100'lük olarak dizerdi. İnci dizmede, en büyük inciler en ortaya gelecek şekilde, kenarlara doğru incilerin küçüldüğü bir tarzda dizilirdi ki böylece en ortadaki en iri inciye odaklanan insan gözü sayesinde hem görünüm hem de ticarî açıdan büyük fayda sağlanıyordu.²⁷ Sadece eşit boyuttaki incilerden meydana gelen dizme de bir başka dizme şekliydi.

İnci kusurları arasında matlaşma, (taşımaya esnasındaki sıkışmalardan dolayı oluşan) çürüme, iz, beyazlığı kaybetme, sararma, kızıllaşma, kurşunî renge bürünme, lekelenme, koku kusurları, soyulma bulunuyordu ve çoğu kusur için kendine has tedavi yöntemleri geliştirilmişti. İnci, miskal²⁸ ile ölçülüyor, Nişabur Dinarı üzerinden satılıyordu. Satışta necm (= yıldız) ve uyûn (= göz) olarak tanınan yuvarlak taneler baz alınır.²⁹

²³ Hikâye için bk. Büzürg b. Şehriyâr, *a.g.e.*, s.108-110. Müslim, daha önceki işlerinin kötü gitmesinden dolayı elindeki sermayesini tüketmişti. Bahsedilen 100 Dinarı, hanımına ait son mücevher olan değerli halı, türlü ikna çabaları sonrası almayı başararak bir kuyumcuya satmak suretiyle elde etmişti.

²⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 393.

²⁵ Bakır, *a.g.e.*, s. 114.

²⁶ IX. yüzyılda Bahreyn açıklarında ortaya çıkan böyle bir balık, üç ay boyunca tüm denizi altüst etmiş, bu dönem boyunca inci dalgıçları hiç dalış yapamamışlardı. Abu'l-Farac'ın "*Bir mil uzunluğundaydı.*" dediği bu dev cüsseli balık sonunda sahile vurmuştu. Denildiğine göre, eti ateşte pişmediği için halk onu güneşte kurutmak suretiyle yemişti. Bk. Bar Hebraeus Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 223.

²⁷ Bakır, *a.g.e.*, s. 123.

²⁸ Hassas bir ağırlık ölçüsü birimi olan miskal, sikke ya da eşya ağırlıklarının hesaplanmasında farklılaştığı gibi dönemlere ve bölgelere göre de farklılıklar arz etmekteydi. Bk. Hinz, *İslâmîda Ölçü Sistemleri*, s. 1-9.

²⁹ Bakır, *a.g.e.*, s. 126.

İnci dalgıçlığının yapıldığı bir diğer nokta, Seylan Adası açıklarıydı. Dalgıçlar buradaki sığ sularda, altı kulaç derinliğe dalıp istiridyeleri çıkarıyorlardı. İstiridyeler daha sonra açılıp, su dolu fiçılara yerleştiriliyordu. Çürüme gerçekleştiğinde yumuşak kısımlar üste çıkıyor, inciler fiçının altında kalıyordu. Seylan'daki inci tüccarları, oluşturdukları ekibe ayrıca Brahman büyücülerini de dâhil etmekteydiler. Bu büyücülerin görevi, köpek balıklarının uyuşturan büyüler hazırlamaktı³⁰ ve yaptıkları iş karşılığında, incilerden elde edilen gelirin 1/20'sini alıyorlardı. Gelirin 2/20'si ise hükümdara aitti.³¹

Maden ve Değerli Taş Arama-Çıkarma

Birçok açıdan inci dalgıçlığına benzeyen bir işletmecilik türü olan maden ve değerli taş arayıcılığı, her bir maden türü için farklı özellikler gösterse de genel itibarıyla ortak hususlar barındırıyordu. Panchir (günümüz Afganistan'ında) veya Zekender (günümüz Fas'ında)'in gümüş madenleri, Vâdi'l Allâki (günümüz Sudan'ında)'deki altın madenleri ya da Yemen'in Sana şehri civarlarındaki akik taşı madenleri benzer yöntemlerle işletilmişti: Bir kere hepsi de, arama yapmak isteyen müteşebbislerin günümüz kapitalist çalışma ruhuna benzer bir anlayışla ekiplerini topladıkları oluşumlardı. Çoğunda, müteşebbislerin özel kazı çalışması başlatabilmek için bahsedilen toprak arazisini satın almaları gerekirdi. Bölge resmî yöneticisinin nezdinde özel girişimcilerin yürüttükleri değerli taş araması çalışmalarında tek parça büyük değerli taş bulunduğu takdirde hükümdar adına doğrudan satın alınarak hükümdarın özel hazinesine gönderilirdi. Böyle satın almalarda fiyatlandırma kurallarını tamamıyla hükümdarın özel satın almaları koymaktaydılar. Bu, bazen hükümdarın şanına yaraşır biçimde değerinin üzerinde, bazen de göstermelik bir bedel üzerinden zorla satın alma şeklinde olurdu. Ayrıca özel teşebbüslerde, kazı sonrası bulunan cevher ya da değerli taşlar, daha en başta, hiçbir işlem yapılmadan önce bir araya getirilir, resmî görevli memurlar nezdinde öncelikle buluntuların 1/5'lik kısmı devletin hakkı olarak ayrılırdı. Bu 1/5'lik pay, şeriatın öngördüğü bir ölçüydü; ancak farklı mekânlar, dönemler ve iktidarlara bağlı olarak değişkenlik gösteriyordu. Hükümet, aldığı verginin karşılığı olarak ayrıca girişimci ve ekibinin güvenliğini de sağlıyordu. Zekender gümüş madenlerinin bulunduğu bölgenin resmî sorumlusu, bir hizmet olarak, maden işçilerinin daha 20 kulaç aşağı indiklerinde karşılaştıkları engelleyici su birikintisini yukarıya taşımak üzere su dolapları yaptırmıştı.³²

Maden arayıcılığı işini organize etmek, girişimci için ortaya ciddi bir sermaye koymayı gerektirmekteydi. Ağır şartlar altında çalışacak işçilerin tutulması, onlara çalışma aralarında yiyecek kumanyalarının hazırlanması, kova, ip, kazma, kürek, bol tahta, yeraltında kazı çalışmalarını mümkün kılmak üzere meşaleler ve yakıtı, taşıma hayvanları (katır) ve arabaları vs. ilk etapta gerekli olan başlıca gider kalemleriydi. Ayrıca çamurlu cevheri yıkamak, ayırtırmak (Mesela altın söz konusu olduğunda ciddi miktarda cıva kullanılıyordu.), eritmek, değerli metalleri

³⁰ Rugoft Milton, *Marco Polo: Çin Seyahati*, (çev. Hande Loddo), İstanbul 2003, s. 120.

³¹ Bakır, *a.g.e.*, s. 116.

³² Zekeriyâ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beirut, (t.y.), s. 199.

kalıba dökmek için farklı düzeneklere ve malzemelere ihtiyaç duyuluyordu. Anlatıldığına göre Panchir'deki *Gümüş Dağı*'nda böyle bir işe soyunan müteşebbisin 300.000 Dirhem civarında bir sermayeyi bu iş için gözden çıkarması gerekliydi.³³ Asıl risk de işin bu kısmında gündeme gelmektedir. Böylesine büyük bir yatırım ile bir arazi satın alıp / kiralayıp, gerekli tüm donanımı oluşturmak ve büyük bir kazı takımını bir araya getirerek bu işe girişmek, neredeyse bir tür kumar oyunudur. Bu tür girişimlerden bahseden kaynaklar, hep aynı kalıpta cümlelerle durumu izah ederler:

“... Bazen girişimci, kazının sonunda kendisinin, hatta kendinden sonra çocuklarının geleceğini kurtaracak miktarlarda (altın, gümüş vs.) bulur. Bazen, bulunduğu altın / gümüş, sadece yaptığı masrafları karşılar. Bazen de hiçbir şey bulamaz / ilerlediği damar aniden yok olur / bir su birikintisine rast gelir. Dolayısıyla tüm uğraşlar ve masraflar heder olur gider. O zengin müteşebbis bir anda iflas etmiş hale gelir...”³⁴

Her şeye rağmen bu girişimcilik türü, hem sıradan halkı hem de büyük tüccarları kendine çekiyordu. Değerli metal kaynağı bulunduğu dair ortaya çıkan ve doğruluğu kanıtlanan her bir haber, yeni bir ‘altına hücum’ vakasının yaşanmasına neden olabiliyordu. Kaynaklarda, içerdiği gümüş damarlar nedeniyle, maden arayıcıları tarafından bir kalbura dönüştürülmüş dağlardan, labirenti andıran madenci mağaralarından bahsedilmektedir. Özellikle IX. yüzyılda Vâdî'l-Allâkî'deki Tibr Madenleri (*Meâdinü't-tibr*)'nde tam da böyle bir vaka yaşanmıştı. Ya'kûbî, Vâdî'l-Allâkî'nin adeta büyük bir şehir havasında olduğunu, maden arayıcılarından oluşan Arap, Acem vs. karışık bir halka, tüccar esnafa, çarşılarla sahip olduğunu söyler. Dediğine göre tüccarlar, kazma, maden çıkarma, altın tozunu ayırıştırma ve külçe haline getirmek üzere eritip kalıplara dökme işinde Sudanlı köleleri çalıştırmaktaydılar. Yine bu civardaki Ruham Kasabası'nda Tibr maden cevherinin ticaretini yapmak üzere buraya yerleşmiş İbn Belî, İbn Cüheyne ve diğer kabilelerden oluşan karışık bir topluluk bulunmaktaydı.³⁵

Gül Suyu / Esansı Üretimi (Dımaşk'taki el-Mizze Köyü Örneği)

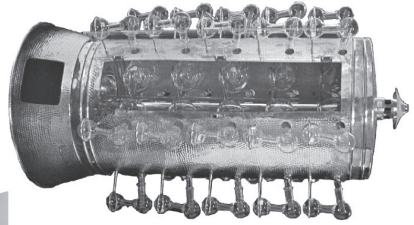
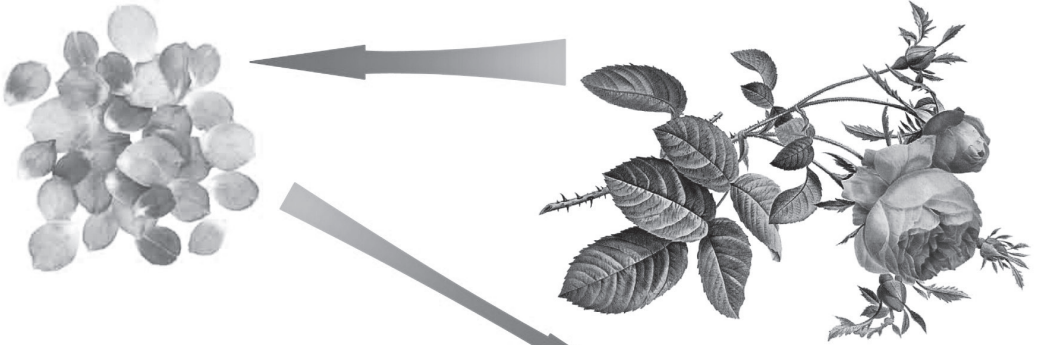
Damıtma yolu ile gül suyu ve çiçek esansları üretimi hususunda asıl şöhret İran'a aitti. İran'ın, İsfahan, Şiraz, Şapur ve Firûzâbâd şehirlerinde üretilen bu ürünler dünyanın her yerine gönderilmekteydi.³⁶ Gül üreticisi olan bir diğer önemli bölge ise Anadolu idi. Farmakolog Turhan Baytop'un koleksiyonunda XII. veya XIII. yüzyıllarda tarihlenmekte olan, uçucu

³³ Yakut el-Hamevî, *Mücemü'l-Buldân*, (thk. Ferid Abdulaziz Cundi), Beirut (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), (t.y.), I, s. 591.

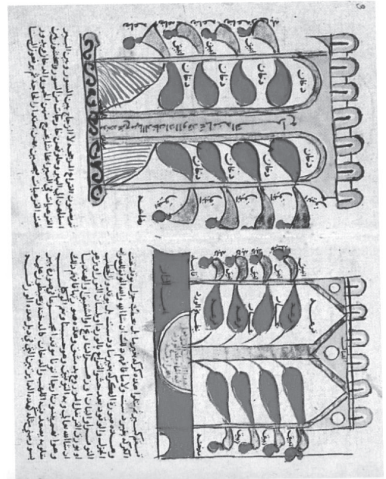
³⁴ Bu formattaki cümle yapılarına birçok coğrafi eserin maden ocakları hakkında bilgi veren sayfalarında rastlanmaktadır. Bk. Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 199-200; Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, s. 591; Makdisî, *a.g.e.*, s. 101.

³⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, (çev. Murat Ağarı), *Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2002, s. 108.

³⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 2011, s. 480; Mazaherî, *Müslümanların Yaşayışları*, s. 328.

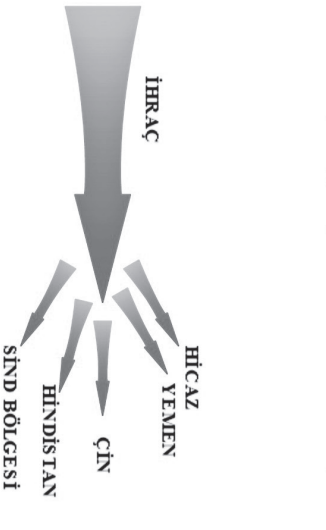

HALEP İŞİP ARFÜMİ ŞİŞELERİ (3. YY.)

Şeyhü'r-Rabve ed-Dım aşî' nin, *Nuh batrı'd-Dahr* adlı eserindeki destilasyon aracı çizimini ve eserde tarif edilen bu araç ard an İhsan in rikonstitüsyonu. Yeniden yapımlar Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir ve Frankfurt Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi müze kısmında sergilenmektedir.

Mtelliğin kayd etğine göre bu araç Dımşk yakınlarında el-Mızz eköyünde, gül toplama dönemlerinde kuruluyordu.

çiçek yağları ve alkol elde etmede kullanılan Anadolu kökenli bakır imbikler bulunmaktadır. Bunlardan biri soğutmasız iken diğer tipte soğutucu, direkt ısıtılan tencerenin üzerinde bulunmaktadır.³⁷

Esasında Cabir b. Hayyân'dan itibaren birçok kimyager, alkolün damıtılması, parfüm üretimi vs. için çeşitli aparatlar ve düzenekler tarif etmişler ve ticarî kimyanın oluşumuna bu alanda katkıda bulunmuşlardır.³⁸ Endülüslü hekim Ebu'l Kasım ez-Zehravî (geç X. yy.) ise *Kitâbu't-Tasrif limen Aceze 'anü't-Tasnîf* adlı kitabının 28. makalesinin 3. bölümünde ayrıntılı bir biçimde gül suyu damıtımını işlemektedir. ez-Zehravî, bu yöntemin birçokları tarafından bilindiğini söylemekte, üretimdeki Irak ve Endülüs yöntemlerini anlatmaktadır.³⁹

Kozmograf Şeyhu'r-Rabve Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 1327), *Nuhbetu'd-Derh fî Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr* adlı eserinde, gül suyu elde etmek için ve güzel kokulu çiçeklerden esans üretebilmek için iki büyük düzenek ile bir distilasyon aparatı tarif etmektedir. Tarif ettiği düzeneklerden birinin toplam yüksekliği 1½ adam boyundadır ve Şam civarındaki havası, suyu güzel, gülü bol bir köy olan el-Mizze'de kullanılmaktadır. Bu alet, dışarı doğru vektörel olarak sıralanmış boynuzlu imbiklerin arasındaki boşlukla birçok kattan oluşmaktadır. Bu boynuzlu imbikler damıtılacak gül yaprakları ile dolduruluyor ve alt tarafta kurulmuş bir külhanın ortasında bulunan geçirgen bir baca içerisinden yukarı doğru yükselen dumanda asılıyorlardı. Boynuzlu imbiklere 'miğfer' ve 'gaga' yoluyla bağlı damıtılmış öz için olan damıtma kapları, düzeneğin dış duvarına sabitlenmiş ve tamamı bir dam ile örülmüştü.⁴⁰

Şeyhu'r-Rabve'nin kaydettiğine göre, gülün yetiştirme ve toplanma dönemlerinde el-Mizze köyünün tüm yolları, sokakları dökülmüş gül yapraklarıyla doluyor ve mis gibi gül ve çiçek kokuları her yeri kaplıyordu. Üretilen esans, cam şişelere veya *kumkum* olarak adlandırılan iki kulplu bakır kupacıklara aktarılır; Hicaz'a, Yemen'e, Hind'e, Sind'e, Çin'e vs. ihraç edilirdi.⁴¹ 1267 yazında Hanefî Mezhebinin kadınlar kadısı ile kardeşi el-Harîrî'nin el-Mizze köyünde 'Şoru'z-Zehr' olarak adlandırılan, 120 x 75 adımlık alana sahip bir parça toprakları bulunuyordu ve bu topraklarda yetişen 20 kantar gülü sattıklarında 22.000 Dirhem gelir elde etmişlerdi.⁴²

³⁷ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 59-62; Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul 2008, IV, s. 120-122.

³⁸ Destilasyon yönteminin ticarî kimyada kullanım alanı oldukça genişti. Ortaçağ askeri el kitaplarında bazı yanıcı petrol bileşiklerinin bu yolla elde edildikleri yazmaktadır. Parfüm damıtma yöntemleriyle tanınan Kindî, IX. yy'da *Kitâbü'l-Kimyâ el-Itr (Parfümeri ve ve Damıtma Kimyası)* adlı bir kitap kaleme almıştı. Tunuslu İbn Bâdis de, gümüş renginde mürekkep elde etmek için gümüş ege talaşının damıtık şarap ile pulverize edilmesini tarif etmişti, *1001 İcat: Dünyamızda İslâm Mirası*, (ed. Salim T. S. al-Hassanî), (çev. Salih Tahir), İstanbul 2010, s. 130-131.

³⁹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, IV, s. 111-112.

⁴⁰ Sezgin, *a.g.e.*, IV, s.113-115, 117. Bir diğer alet ise 'âsâl' olarak adlandırılıyordu. Kerpiç bir yuva içerisine yerleştirilmiş cam bir kap ve üzerinde bulunan, imbik işlevi gören cam ya da kurşundan mamul bir kapaktan ibaretti. Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000, s. 118.

⁴¹ Bakır, *a.g.e.*, s. 117-119.

⁴² Bu bilgi de Şeyhu'r-Rabve Şemseddin Muhammed ed-Dımaşkî'nin *Nuhbetu'd-Derh* adlı eserinden alınmıştır. Bk. Bakır, *a.g.e.*, s. 119.

Matbak / Şeker İmalâthanesi (Mısır Örneği)

Şeker kamışı, Huzistan şehirlerinde, Kıyı Suriye’de ve Nil boyu Mısır’da yetiştiriliyordu. Huzistan bölgesinde geniş şeker kamışı plantasyonları vardı. Hatta Abbasî devleti adına, ağır şartlar altında bu tarlalarda çalıştırılan zenci köleler, etkileri tüm 9. yüzyıl boyunca hissedilen büyük bir isyan çıkarmışlardı. Huzistan’da üretilen esmer ve beyaz şeker, İran, Irak, Yemen ve Anadolu’ya ihraç ediliyordu.⁴³ Suriye’nin Akdeniz sahilindeki Trablus, Kudüs, Beyrut, Akra şehirlerinde ve Ağvâr (Ürdün’de)’in derin vadilerinde şeker kamışı büyük oranda yetiştirilmekteydi.⁴⁴ Suriye, Mısır ile birlikte tüm Akdeniz havzasına, zaman zaman Bizans’a da, şeker ihracatı yapmaktaydı. Ancak Suriye’nin ürettiği şeker, Mısır ile kıyaslandığında daha az miktardaydı ve pahalıydı.⁴⁵

Mısır, şeker endüstrisinde çok özel bir yere sahip olup, Delta bölgesi ve Port Said’den Yukarı Mısır’a kadar tüm Nil havzasında yetiştiriliyordu. Kıft şehrinde 40 şekerhane ve 6 şeker sıkma aleti bulunuyordu.⁴⁶ Asyut da, şeker kamışı ekiminin geniş çapta yapıldığı ve birçok şeker atölyesinin bulunduğu bir şehirdi. Mısır’da şeker kamışı yetiştiriciliğinde istihdam edilmiş çok sayıda Yahudi ve Kıpti (Hıristiyan) de vardı.⁴⁷ Şeker üretim atölyeleri ise çoğunlukla Müslüman iş adamları tarafından işletilmekteydi.⁴⁸ Kahire, şeker üretiminin ve dağıtımının merkeziydi. Burada büyük bir resmî şeker satış ofisi ve 1325 yılında 66 şeker imalâthanesi vardı.⁴⁹ Mısır’da üretilen şeker, kara yoluyla Suriye ve Harran üzerinden Bağdat’a ihraç ediliyordu. Ayrıca Suriye’ye, Anadolu’ya ve deniz yoluyla Kuzey Afrika ile İtalya’ya gönderiliyordu. Batı Avrupa’ya dağıtım İtalya üzerinden yapılıyordu.⁵⁰

Küçük bir şeker kaynatma atölyesi birkaç dinara mal edilebilirken, büyük bir üretim tesisi kurmak bin dinardan fazlaya mal oluyordu.⁵¹ Böyle bir tesis için, temiz içme suyu kaynağı, devasa boyutlarda kaynatma kazanları ve çalıştırılacak çok sayıda işçi gerekecekti. Ayrıca yakıt /enerji olarak kullanılmak üzere bol miktarda oduna ihtiyaç duyulacaktı. İyi keresteler tersanelere, kötü olanlar ve tersane artığı tahta, talaş vs. ise şeker atölyelerine gönderiliyordu. Belki bu hususla da ilgili olarak, gemi yapımının tüm hızıyla sürdüğü ve şeker endüstrisinin geliştiği XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl boyunca Mısır’daki ormanlık alanlar da Delta’dan başlayarak Yukarı Mısır’a doğru tamamen tükendi ve tarlalara dönüştü.⁵² Mısır’ın şeker endüstrisi (ve muhtemelen Suriye’ninki

⁴³ Bakır, *a.g.e.*, s. 216.

⁴⁴ Eliyahu Ashtor, “Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi Teknolojisinin Gerileyişine Bir Örnek”, (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde, s. 763-834), Ankara 2008, s. 766-768; Bakır, *a.g.e.*, s. 223; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye fi’t-Tarih*, (haz. Mehmet Keskin), İstanbul 1994, XIII, s. 521.

⁴⁵ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr fi Memâlikü’l-Emsâr*, (thk. Dorothea Krawulsky), Beirut (el-Merkezü’l-İslâmî li’l-Buhus), 1986, s. 91; Ashtor, “Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi”, s. 767, 793.

⁴⁶ Makrîzî, *el-Mevâizu ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hitâti ve’l-Âsâr*, I, Kahire 1270, s. 232.

⁴⁷ Bakır, *a.g.e.*, s. 219.

⁴⁸ S. D. Goitein, *Mediterranean Society I, Economic Foundations*, Berkeley 1967, s. 81.

⁴⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, s. 343.

⁵⁰ Ashtor, “Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi”, s. 773, 775-776.

⁵¹ Goitein, *A Mediterranean Society I*, s. 81.

⁵² Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 111.

de), büyük itimatlarla küçük teşebbüsleri sistemli bir şekilde kenara iten gerçek bir kapitalist teşebbüs idi.⁵³ Önceleri ortaya çıkan çok sayıda küçük aile atölyelerinin yerini bir süre sonra çok zengin ve güçlü birkaç ailenin işlettiği büyük sanayi tesisleri almıştı. Örneğin XIV. yüzyıl başlarında Fudayloğulları Ailesi bunlardan birisiydi.⁵⁴ Karimî tüccar aileleri de bu endüstriye el atmışlardı. El-Karrûbî Ailesi'nin üç, İbn Merzûk Ailesi'nin dört, el-Katravânî Ailesi'nin dört ve İbn eş-Şevvâf Ailesi'nin de dört fabrikası vardı.⁵⁵ Ancak bu çok kârlı işletmecilik kolu Memlûkluların sultanlarının ilgisini çekti. Memlûkluların sultanları (ve kesinlikle onun bilgisi ve desteği dâhilindeki emirler) bu alana, resmî hüviyetlerinin kendilerine sağladığı avantajları sonuna kadar kullanarak girdiler. Bu haksız rekabet karşısında (ucuz hammadde sağlayabilme, vergi muafiyetleri) hür müteşebbisler daha fazla duramadılar. Zaman içerisinde emirler, bu şeker üreticisi büyük aile işletmelerini bir kenara itecek, sultan ve saray prensleri de aristokratların endüstrisini ortadan kaldıracaktı.⁵⁶ Sultanlar, haksız rekabete neden olacak uygulamalarla da yetinmediler. Tarh (zorunlu satın alma) gibi daha sert metotlar kullandılar. Çoğu kez de sıradan bahanelerle bu iş adamlarına hiç hak etmedikleri ağır vergi ve para cezaları yüklediler. Aslında bu yaptıkları apaçık biçimde 'müsadere' (el koyma) idi. 1338'de sultanın özel gelir müdürü en-Nasf, Fudayloğullarının depolarında bulunan 14.000 kantar şeker el koydu ve 8.000 kantar değerindeki ödemeyi bir para cezası olarak onların üzerine yükledi.⁵⁷ en-Nasf, Emir Kaşvun'a ait şeker fabrikasının yöneticisi İbn el-Musankaşî da yüz bin dirhem para cezasına çarptırıldı. Gereğesi, şekerin kalitesini bozmaktı.⁵⁸ Makrîzî, sultanların bu müdahalelerini, sık rastlanan krizler esnasında ekonomik dengeyi koruyabilmeye ve yüksek askerî harcamalar için kaynak oluşturabilme amacına bağlamıştır.⁵⁹

Hamam İşletmeciliği (Bağdat Örneği)

Hamam işletmeciliğini özel kılan şey, ürün ve hizmet türünden birçok girdinin tek bir amaç – memnun müşteri – doğrultusunda kullanılmasıydı. Bir hamamın sürekli satın alımları yapılan ürün girdileri arasında, odun (yakıt), sabun (zeytinyağı sabunu, tafal / kil sabunu vs.), tütsü malzemesi (günlük, kundur, hûzamî çiçeği suyu), kıl dökücü ot ve bileşimler, dövülmüş hünnap yaprağı, hatmi yaprağı, masaj yağları, (müşteri talepleri doğrultusunda) yiyecek-icecek maddeler bulunuyordu. Ayrıca eskime, bozulma, kaybolmalara göre dönem dönem satın alımları yapılan havlu, tülbent, hamam taşı, kemik tarak, kese, lif, ahşap nalın, peştamal, destmal, makas, ustura, temizlik malzemeleri gibi demirbaş malzemelerin listesi de oldukça kabarıktı. Bir hamamın müşterisine sunduğu hizmetler, yıkanma / boy abdesti, temizlik, kese atma, masaj / terapi, traş, hacamat / kan aldırma, ayrıca kadınlar hamamı için epilasyon, makyaj, kuaförlük hizmetleri ve sosyal eğlence mekânı olması idi. Kadınlar için hamama gitmek popüler bir eğlence

⁵³ Ashtor, "Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi", s. 778.

⁵⁴ Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 204.

⁵⁵ Ashtor, *a.g.e.*, s. 782.

⁵⁶ *A.g.e.*, s. 783.

⁵⁷ *A.g.e.*, s. 782.

⁵⁸ *A.g.e.*, s. 786-787.

⁵⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 426.

aktivitesiydi.⁶⁰ Sunulan hizmetler doğrultusunda hamam çalışanları arasında da işbölümü ve uzmanlaşma artıyor, çalışan sayısı da fazla oluyordu. Tellak (erkekler hamamında yıkayıcı), natır (kadınlar hamamında yıkayıcı), külhancı, çamaşırcı, çıkmacı, emanetçi, hacamatçı, berber ve müzeyyin (kafa kazıyıcı) bu çalışanların başlıcalarıydı.

Hamam, su ihtiyacını karşılamak ve atık sularını dökülebilmek amacıyla bir akarsu kıyısında kurulurdu. Bağdat hamamlarının çoğunda taban mozaik döşeliydi ve duvarlar ile göbek taşı kısmı mermerden oluşurdu. Mozaikte Dimaşk ve Kâşân (İranda) şehirleri ileri düzeydeydi.⁶¹ Mermercilikte ise üretim ve kesme hususunda, Kıyı Suriye şehirleri ve Filistin'deki Remle'nin atölyeleri iyi konumdaydı. Ayrıca Musullu mermer ustaları, mermer işçiliğinde adlarını duyurmuşlardı.⁶² Bağdat hamamlarının çoğunun çatısı ziftle kaplıydı. Zift, Bağdat'a, Basra ile Kûfe arasındaki bir kaynaktan getirilirdi.⁶³ Seyyahların anlattıklarından yola çıkarsak bahsettikleri ilginç maddenin yüzeye çok yakın bir nokta kayaçlarının arasından sızıp yeryüzüne ulaşan petrol olduğunu tahmin edebiliriz. İhtiyaç duyulan yakıt (odun), Dicle Nehri yolu ile kuzeyden, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ormanlarından getiriliyordu.

Bağdat hamamlarının sayısı hakkındaki veriler ihtilafı olsa da⁶⁴ tek bir gerçeği, Bağdat şehrinde çok fazla hamam bulunduğunu gösterir. Bağdat hamamlarını diğerlerinden üstün kılan şey ise, yerleşmiş hizmet standartları ve her bir hamamda iyice kanıksanmış olan konfor ve hizmet kültürüdür. 1327 yılında Bağdat'ı ziyaret eden ve diğer tüm seyyahlar gibi buranın hamamlarını deneyimleyen İbn Battuta, ayrı ayrı sıcak-soğuk su muslukları, ayrı yıkanma odaları, odalardaki havuzcular ve hamama girenlere farklı amaçlar için üç farklı peştamal verilmesinden bahsettikten sonra "...bu denli ince düzeni Bağdat'tan başka yerde görmedim" demektedir.⁶⁵

Genel olarak hamam işletmeciliği Irak bölgesinde, bahsedilen hizmet standardını tutturmuştu. Öyle ki, sunacakları hizmetin karşılığını ödeyemeyeceğini düşündükleri müşteri adaylarını daha kapıdaiken geri çevirmekten çekinmiyorlardı.⁶⁶

Gider kalemlerinin çokluğuna rağmen hamam işletmeciliği, hemen her zaman yatırımcısına kazandıran bir yatırım türüydü. Çok güzel, gösterişli, her tarafı mermerle kaplı ve aydınlık bir

⁶⁰ Goitein, *A Mediterranean Society I*, s. 347.

⁶¹ Bakır, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁶² *A.g.e.*, s. 50.

⁶³ İbn Cübeyr, *Rihlet el-Kinanî*, (çev. İsmail Güler), *Endülüsten Kutsal Topraklara - Seyahatname*, İstanbul 2008, s.167; İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 318.

⁶⁴ Hatib-i Bağdadi'ye göre X. yy. başlarında Bağdat'ta 27.000 halk hamamı vardı, hatta daha sonraki devirlerde bu sayı 60.000'e varmıştı. Bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, s.462-463. Ya'kûbî'ye göre şehrin kurulmasından hemen sonraki hamam sayısı 10.000 idi. Bk. Mazaherî, XII. yy'da Bağdat için yaklaşık 5.000, Kahire içinse 1.170 hamam sayısı verir. Bk. Mazaherî, *Müslümanların Yaşayışları*, s.218. İbn Cübeyr şehirde 2.000 hamam bulunduğunu belirtir. Bk. İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 167.

⁶⁵ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 318-319.

⁶⁶ Nâsır-ı Husrev, 1052'de nakti olduğu halde (uzun çöl yolculuğundan henüz geldiği için) hırpanî bir halde Basra'nın bir hamamına girmek istemiş, ancak deli olduğu düşünülerek hamama alınmamış, hatta kovulmuştu. Bir süre sonra, çok iyi giyimli olarak aynı hamama gittiğinde ise büyük bir saygı ve mübalagalı bir ağırlama ile karşılaşmıştı. Bk. Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, (çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul 1950, s. 141, 143. Nâsır-ı Husrev aslında bu ikinci hamam ziyaretinde, bahsettiğimiz standart hizmet ile karşılaşmıştı.

hamam Dımışk'ta XIV. yüzyıl başlarında günlük 40 dirheme kiraya verilebiliyordu.⁶⁷ Bu yüzden, çok iyi olmasa bile istikrarlı bir kazanç sağlayan bu yatırım türüne; sabit gelir isteyen vakıflar, üst düzey yönetici ve memurlar ile artık riske prim vermek zorunda olmayan bazı büyük tüccarlar ilgi gösteriyorlardı. Bunlar, zevklerini yansıtan yeni bir hamam yaptırıyorlar veya müşteriler nezdinde daha makbul olan bir eski hamamı satın alıp yeniliyorlar, sonra da kira karşılığı hamam işletmecisine devrediyorlardı.

Başka bazı şehirlerde, hamamların daha farklı ve sıra dışı hizmetleri de bulunuyordu. XIV. yüzyılda Tirmiz hamamlarında müşteriler istedikleri takdirde süt banyosu yapabiliyorlardı ve bu doğrultuda içi süt dolu kurnalar vardı. Hindistan hamamları ise müşterileri için *siyrâc* (susam yağı) seçeneği sunmaktaydı. Hindular, hamam taşları ile başlarından aşağı *siyrâc* döküp tüm bedenlerini ve sakallarını bununla ovuştururlardı.⁶⁸ Ayrıca İslâm dünyasının birçok yerinde gelin ve damat adaylarının düğün öncesinde hamama götürülmeleri, burada süslenip hazırlanmaları âdeti de vardı.⁶⁹

Muhtesibin hamam ile ilgili kontrolleri, su deposunun her ay tam olarak boşaltılıp temizlenmesi, zeminin temizliği (Yerin kaygan olup olmadığı da kontrol edilir.), hamamın genelinde göze batacak kirlilik, kıl vs. gibi hususların kontrolü ve hizmet standartlarının kontrolünü kapsıyordu. Ayrıca hamam adabına aykırı müşteri davranışları hususunda da, hem müşteri ikaz edilir, gerekirse cezalandırılır hem de müşteriyi ikaz etmesi için hamam işletmecileri uyarılırdı. Bu nedenle bir muhtesibe hamamı gün içerisinde birkaç kez kontrol etmesi için salık verilirdi.⁷⁰ Ayrıca gayrimüslimlerin, Müslüman hamamına girmemeleri yahut girdiklerinde onların Müslümanlardan ayırt edilmelerini sağlayacak bir alâmet taşımaları şart koşuluyordu. Bu alamet çoğu zaman boyunlarına taktıkları bir çingirak yahut ahşaptan mamul kocaman bir haç olmalıydı.⁷¹

Su Dağıtıcıları (Kahire Örneği)

Mısırlılar, içme suyu ihtiyaçlarını Nil Nehri'nden karşılıyorlardı. Kuyu suyu veya depolanmış su tüketimi daha az orandaydı. Yalnız, Ocak ayında Nil Suları çekilince halk sularını depolardı. Nil'in az taşmasıyla halk, bulanık bir su içmek zorunda kalırdı. Bu durumda içme suyu çeşitli yöntemlerle damıtılarak da elde edilirdi.⁷² Nehrin yanı başında yükselen, zenginlere ait köşkler açısından su elde etmek oldukça basitti; bu köşkerlerin sakinleri ihtiyaçları olan suyu pencerelerdeniple sarkıttıkları kovalarla Nil'den çekiyorlardı.⁷³ Ancak bu, çok az sayıda insanın yararlanabileceği

⁶⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s. 178.

⁶⁸ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 542.

⁶⁹ *1001 İcat: Dünyamızda İslâm Mirası*, s. 221.

⁷⁰ Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, (çev. Abdullah Tunca), İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtı, İstanbul 1993, s. 132-135; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 235.

⁷¹ *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s. 280; İbn Kesir, *a.g.e.*, XIV, s. 456.

⁷² Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2008, s. 28-29.

⁷³ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 85.

marjinal bir örnektir. Kahire'nin aşırı kalabalık nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, temel bir ihtiyaç maddesini halka ulaştırmanın ne denli ehemmiyet arz edeceği ve bunu fırsata dönüştürmek üzere kollarını sıvayan girişimciler sayesinde bir sektörün nasıl ortaya çıkacağı kolayca tahmin edilebilir.

Nâsır-ı Husrev, XI. yüzyılın ortalarında Nil'den Kahire'ye su taşıyan yaklaşık 50.000 devenin olduğunu, ayrıca dar sokaklarda, sırtlarında tulumlarla ve pirinç su kaplarıyla su satan sakaların bulunduğunu söyler.⁷⁴ İbn Battuta ise, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında, bu kez develerle Kahire'ye su taşıyan sakaların sayısını – 12.000 olarak – verir.⁷⁵ Yine Nâsır-ı Husrev, Kahire'de bir kadına ait pirinçten mamul, Dımaşk yapımı, her biri 30 batman (yakl. 24,5 kg.)⁷⁶ su alan 5.000 adet güğümün olduğunu, kadının bunları su satıcıları için kiraya verdiğini söylemektedir. Dediğine göre bir güğümün kiralama ücreti 1 Dirhem olarak belirlenmişti ve güğümleri kiralayan, onları yine sağlam olarak teslim etmek zorundaydı.⁷⁷ Elimizdeki bilgilerin ışığında bu iş modelinin oluşumunu ve işleyişini anlayabilmemiz için parçaları birleştirmemiz yeterli olacaktır. Buna göre, evlere su servisi işine giren bir kişi, kullanacağı su güğümlerini, bu doğrultuda iş yapanlarla finansal kiralama (leasing) anlaşması yapmak suretiyle edinecek ve onlara aylık kiralama bedelleri ödeyeceklerdir. Nil'den şehre su taşıyan develerden (bazen katır veya eşeklerden) 1-2 düzinesini de aynı şekilde lease edecektir. Yalnız, niş çalışma alanına (su satıcılığı) odaklanabilmek ve kiralayacağı hayvanların barınması, beslenmesi gibi kendisini meşgul edecek, ek masraflara sokacak durumlarla karşılaşmaması için bu kiralama biçimini outsourcing (dış kaynak kullanımı) düzeyinde tutmalıdır. Yani bu kiralama, günlük olmalıdır.⁷⁸

Girişimci, dağıtım işi için, güğüm ve taşıma hayvanlarının sayılarıyla orantılı biçimde eleman alımları yapar, onlardan bir ekip kurar ve bu ekibin liderliğini üstlenir. Bir de, bu işlerin yürütüleceği merkez ofisin olması; su güğümleri / tulumları ve işçi kıyafetleri gibi ekipmanların saklanması; gerektiğinde muhtesibin sağlıklı denetim yapması için bir mekâna ihtiyaç duyulacaktır. Bu mekân bazen bu iş için kiralanmış, müstakil bir yapı olabileceği gibi, girişimcinin yaşadığı eve ait, uygun şekilde hazırlanmış bir oda / depo da olabilir. Böylece az bir sermaye ortaya koyarak kazançlı bir işe girişmiş olur. Fatımiler döneminde su satıcıları mavi renkli, kısa ve dar giysiler giymek zorundaydılar.⁷⁹

Muhtesibin su satıcılarında kontrol ve müdahale ettiği başlıca noktalar, hijyen kurallarına riayet ve su doldurma yerlerinin temizlik durumunu denetlemek, su kaplarının temizliği, sokakta bağırarak su satışını engellemek, taşıma hayvanlarına gürültü kirliliği yapan çingiraklar takılmasını engellemek vs. şeklindedir.⁸⁰

⁷⁴ Nâsır-ı Husrev, *a.g.e.*, s. 72.

⁷⁵ İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 48.

⁷⁶ Hinz, Mısır batmanını (= menn) 814 gram olarak vermektedir. Bk. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 20.

⁷⁷ Nâsır-ı Husrev, *a.g.e.*, s. 86.

⁷⁸ Kahire'nin Dâru'l-Haram Mahallesi'nde bu şekilde hayvan kiralanıyordu ve kira bedeli 2 Kırat (günlük olmalı) idi. Bk. Mazaheri, *Müslümanların Yaşayışları*, s. 240.

⁷⁹ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 492.

⁸⁰ Seyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe*, s. 170.

Buz Satıcıları

Soğutma teknolojisinin olmadığı dönemlerde insanlar yiyeceklerini; kurutma, konserve yapma, baharat ve tuza yatırma gibi yöntemlerle muhafaza etmişlerdi. Bunun haricinde, evinin bahçesinde serin suyu olan bir kuyusu bulunanlar yahut yakınlarında, ulaşılır bir yerde mağara bulunanlar, buraları soğuk hava depoları olarak kullanmışlardı. Sıcak yaz günlerinde, meyve ve içecekleri soğutmak, dondurmanın atası diyebileceğimiz kar şerbetlerini hazırlamak vs. üzere ihtiyaç duyulan buz ise sokak satıcıları tarafından – kalıp buz veya ufalanmış kar halinde – satılmaktaydı. Buz elde etmek için, kış gecelerinde büyük sığ havuzlara kaynak suyu akıtılırdı, birkaç saat içerisinde bu su 10-20 cm'den başlayan kalınlıklarda donardı. Bunun üzerine baltalar ve kazmalarla donatılmış işçiler buzu kırarlar, büyük parçalara bölerler ve onları bu iş için özel hazırlanmış yer altı mahzenlerine taşırlardı. Bu iş iki ay boyunca, gecede iki üç kez tekrarlanırdı. Böylelikle her buz mahzeni, Mayıs-Haziran aylarından itibaren kullanılmaya hazır buz stoklarına sahip olmuş olurdu.⁸¹ Yazın ilerleyen dönemlerinde mahzenlerdeki buz tükenince, buz tüccarları İran ve Afganistan'da bol bulunan doğal buzluklara başvururlardı. Irak bölgesinde buz elde etmek için İran'ın Zağros Dağları'na gidilirdi. Ancak bu bölgede buz devlet tekelindeydi ve büyük gelirler sağlardı.⁸² Mısır, buz ihtiyacını Suriye ve Filistin dağlarından karşılıyordu. Trablus şehri bu açıdan şanslıydı.⁸³ Henüz ilkbaharın serin dönemlerinde buralardan Mısır'a getirilen buzlar, erimemek üzere yer altına saklanıyor ve sıcak yaz günlerinde çok pahalıya satılıyordu.⁸⁴ Mısır'da ayrıca saraya ait *Hizânetü's- Şarâb*'da saklanan şuruplar, içecekler, marmelatlar ve ilâçların bozulmaması için, buraya develerle her gün taşınan karın, ertesi gün yenisi hükümet eliyle buz satıcılarına veya doğrudan halka satıldığını tahmin ediyoruz.⁸⁵ Buz, kantarlarda tartılır ve gezici, eşekli buz satıcılarına toptan verilir; bunlar da onu perakende satarlardı.⁸⁶

Seyyar Satıcılar

Seyyar satıcılar, çoğunlukla toptancı ve perakendeci tüccarlar ile ev kullanıcıları arasındaki aracı gruplardan biriydiler. Aynı zamanda eskiciler, çaput ve paçavra toplayıcıları vs. geri dönüşümlü malların ev kullanıcılarından üreticilere ve tüccarlara ulaştırmasında da ters yönde bir aracılık rolü üstlenmişlerdi. Bunun haricinde, bir başka üretici grup (köylüler) ile tüketici grup (şehirliler, kasabalılar) arasında mal dönüşümünü sağlayan seyyar satıcı grupları da vardı. Aşağıda, bu seyyar satıcıların bir iş modeli şeması verilmiştir.

⁸¹ Mazaherî, *a.g.e.*, s. 256.

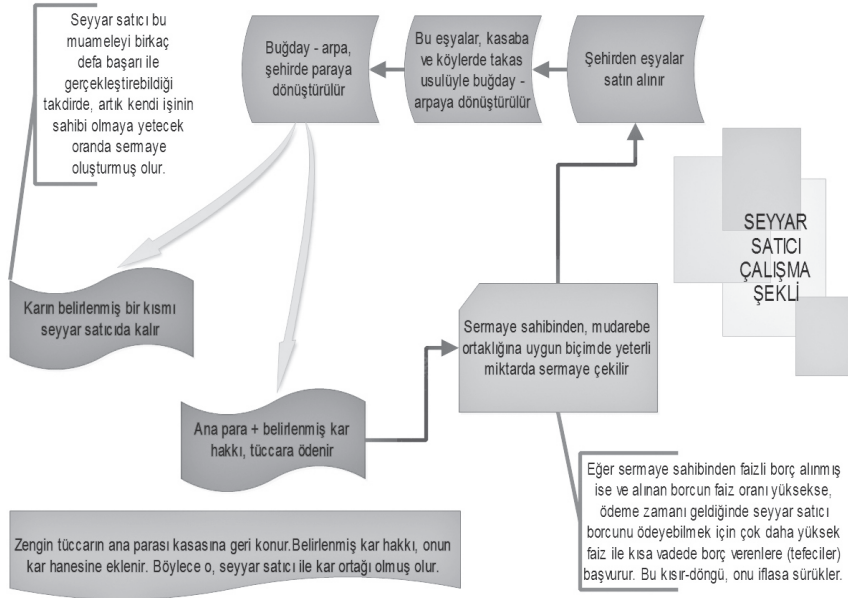
⁸² *A.g.e.*, s. 256.

⁸³ İbn Kesir, *a.g.e.*, XIII, s. 521.

⁸⁴ Goitein, *A Mediterranean Society*, I, s. 115.

⁸⁵ Bk. Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 420; Kalkaşendî, *Subh'l-Aşâ*, III, s. 546.

⁸⁶ Mazaherî, *a.g.e.*, s. 256-257.

Çerçi, yaymacı, dökmece vs. gibi birçok farklı türü bulunan seyyar satıcılar, nakit veya takas usulüyle evlerin gündelik ihtiyaçlarını satan kimselerdi. Bohçacılar ise, ev ev dolaşan çoğunlukla kadın satıcılarıdır.

Hükümet, elinin yetişebildiği oranda seyyar satıcıları vergilendirmeye tabi tutar; ancak bunda çok büyük oranda başarısız olurdu. Seyyar satıcıların büyük bir çoğunluğu vergilendirmenin dışında kalmayı başarıyorlardı. Onları vergi ödemekten kurtaran şey, hareketlilikleriydi. Hükümet onları ayrıca bir başka kolu ile kontrol altında tutuyordu: Muhtesip. Muhtesipler daha çok seyyar satıcıları temizlik, sokaklarda yüksek sesle bağırarak mal satmaya çalışmaktan men gibi genel toplum kurallarına uymaya zorluyorlardı. Ayrıca ev ev dolaşan, genellikle mutfak ve ev eşyası, kumaş, zengin kadınlara parfüm, giyim eşyası vs. satan satıcıları kontrol ve takip etmekteydiler. Böyle satıcıların isimleri, adi veya örgütlü hırsızlık vakalarıyla birlikte çok geçiyordu. Muhtesip, ayrıca bu satıcıların kadın olmalarını; erkek olanlarının da, satış için çaldıkları kapılardan içeri girmemelerini kontrol ederdi.⁸⁷

Diğer İşletmeler

Tarzı sınaî üretim olan ve işletme biçimi hamam işletmeciliğine çok benzeyen; ayrıca çok daha fazla kazandıran diğer yapılar arasında dabakhaneler ve değirmenler de bulunuyordu. Üretim atölyesi grubuna giren yapıların en belirgin ortak özelliklerinden birisi de hammadde hinterlandı

⁸⁷ Seyyar satıcılar hakkında bk. "Hizmetli, Şehir ve Pazar", s. 200-201; aynı yazar, *Endülüste Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 2011, s. 109; Mazaheri, *a.g.e.*, s. 255-257; Goitein, *A Mediterranean Society*, I, s. 156, 161.

bulunan ve enerjisini elde edebileceği en uygun bölgelerde kurulmalarıydı. Bu doğrultuda, tıpkı hamamlar gibi su değirmenleri ve dabakhaneler de bir akarsu kıyısında kuruluyorlardı.

Dabakhaneler, etrafa yaydıkları kötü kokular nedeniyle şehir merkezinin uzağında kurulması istenen yapılarıdır.⁸⁸ Dabakhanelerin en çok bulunduğu yerler, göçebelere ve geniş çapta hayvancılıkla uğraşanların yakınlarındaki şehir ve kasabalardır. Yemen, Hicaz ve Mağrib bu alandaki en gelişmiş işletmelere sahiptirler. Fas'taki Fes (Medine) şehrinde aynı usulle günümüzde de işlemeye devam eden devasa deri atölyesine ham deriler, eşek sırtında getiriliyor, burada bir gece kireçte bekletilerek tüylerinden kolayca kurtuluyor, daha sonra da güvercin pisliği (aşırı derecede kötü kokuyordu) ve deriyi yumuşatması için ılgın bitkisi ile işleme sokuluyordu. En sonunda içinde renk renk bitkisel kök boyalı suların bulunduğu dev toprak küplerin bulunduğu kısımda renklendiriliyordu. Herhangi bir deri atölyesi için deriden başka şap, kireç, kökboyalı ve tabakalama işlemlerinde kullanılan, bölgeden bölgeye değişen karaz otu (Mağrip'ten getiriliyordu),⁸⁹ ertâ' otu (çölde yetişen, kökleri kırmızı bir kum bitkisi), nar kabuğu vs. gibi ara hammaddelere ihtiyaç duyuluyordu. XIII. yüzyılda, Halep'in imalâthane işletmecileri içerisinde vergi rekortmenleri genellikle dabakhane sahipleri arasından çıkıyordu.⁹⁰

Değirmenler, doğal olarak hububat ekimi yapılan bölgelere yakın kasaba ve şehirlerde konumlanıyorlardı. Değirmen işlemesi için gerekli enerjiyi sağlayan unsurlar, bulunan mekâna göre çeşitlilik arz ediyordu. Bunlardan en bilindik olanları akarsuyun debisinden faydalanan su değirmenleriydi. X. yüzyılda Ciruft'a coşkun akan bir küçük nehir üzerinde, çalışır vaziyette 60 değirmen bulunuyordu.⁹¹ İbn Havkal, Musul'da Dicle Nehri üzerinde tekneye kurulmuş ve iki zincirle gerekli görülen yere sabitlenebilen, ırmağın akıntısı ile işleyen gezici değirmenden bahsetmişti ki dediğine göre günde 50 vakra⁹² tahıl öğütmekteydi.⁹³ Basra'da ise gelgit enerjisi ile işleyen değirmenler bulunuyordu.⁹⁴ Sürekli rüzgârları ile anılan İran'ın Sistan bölgesinde yel değirmenleri kurulmuştu.⁹⁵ Bu kaynaklardan hiç birine sahip olamayan yerlerdeyse hayvan gücü ile çalışan değirmenler bulunuyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısında değirmen taşı üreten, İran'ın birçok muntıkasına buradan değirmen taşı gönderen ve ahalisinin tek geçim kaynağı bu iş olan bir köy –*Hallar Köyü*– vardı.⁹⁶ Değirmen işletmeciliği, işletmecisinin ciddiyetle çalışmasına

⁸⁸ Makdîsî, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁹ Câhız, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, (thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab), Dımaşk (Mecmaü'l-İlmi el-Arabi), 1932, s. 27.

⁹⁰ N. Bozkurt, "Deri", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 174-175.

⁹¹ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (haz. V. Minorsky), (çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 81.

⁹² *Vakra* kelimesi, eşek yükü anlamına gelen *harvâr* ile eşanlamlıdır. Bkz. Büveyhiler döneminde 1 *vakra* (*harvâr*) = 100 kg. idi, Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 17.

⁹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (ed. J. H. Kramers), Leiden 1939, s. 219.

⁹⁴ Mazaherî, *a.g.e.*, s. 340.

⁹⁵ İstahri ve İbn Havkal'ın da bahsettikleri ve Şeyhû'r-Rabve Şemseddin Muhammed ed-Dımaşkî'nin *Nuhbetu'd-Derh* adlı eserinde bir şekilde birlikte ayrıntılı tarifini yaptığı Sistan'daki yel değirmenlerinin harabeleri günümüzde hâlâ ayakta. Bkz. Sezgin, *a.g.e.*, V, s.32-33; John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (çev. Esra Ermert), İstanbul 2011, s. 135-136.

⁹⁶ İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, (çev. Abdulhalık Bakır), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* – 1 içerisinde, s. 21-148), Ankara 2008, s. 124.

bağlı olarak her zaman kazandıran bir işti. Bağdat'ta aylık geliri yüz bin dirheme ulaşan çok ortaklı büyük değirmen işletmeleri bulunurdu.⁹⁷ Bazıları hükümete ya da özel şahıslara ait olan değirmenler, onlar tarafından işletmecilere devrediliyordu.⁹⁸ Çoğu değirmen ise nesilden nesile gelen aile işletmeleri olarak çalışıyordu. Değirmenler, işledikleri ürünlere göre de, sulama değirmeni, öğütme (tahıl), yağ çıkarma değirmeni, kâğıt üretim değirmeni gibi farklı gruplara ayrılmaktadırlar.

Özellikle büyük şehirlerde geniş bir şebekeye sahip ve sektör haline gelmiş bir diğer işletmecilik türü de şehir içi taşımacılıktı. Hatib-i Bağdadî, XI. yüzyıl Bağdat'ında Dicle Nehri üzerindeki 30.000 kayığın, ortaklarına günde doksan bin dirhem kazandırdığını bildirir.⁹⁹ Bu, yıllık otuz iki milyon dört yüz bin dirhem ciroya sahip devasa bir sektör anlamına gelmektedir. XI. yüzyıl Kahire'sinde de ilkel taksicilik diyebileceğimiz, kiralanan üzere semerli bekletilen hazır eşek filoları vardı. Nâsır-ı Husrev'in bildirdiğine göre her gün bu şekilde kiralanan 50.000 eşek vardı. Onların gayet süslü semerleri vardı ve hoş görünüşlüydüler. Dükkân sahipleri, az bir ücret ile onlara binerek evlerinden dükkânlarına, dükkânlarından evlerine gitmekteydiler ve her yerde, sokak başlarında bu eşekler hazır bekliyorlardı.¹⁰⁰

Sonuç

Orta Çağın durağan ve iptidâî bir yapıda olduğu yanılığısına sık düşülmektedir. Oysa sırf bazı işletmelerin yapılarını ve işleyişlerini incelemek bile, bahsedilen dönemlerin gelişmişlik açısından sonraki yüzyıllardan hiç de geri olmadığını gösterecektir. Bunlardan bazıları gerçek birer kapitalist girişimcilik örneğidirler. En azından bir kerede çok sayıda insan için ekmek kapısı olmuş ve bazen sahiplerine inanılmaz oranda yüksek kazançlar sağlamışlardır. Her şeyden önce bu girişim türleri, yakın geçmişe ait olduğu sanılan fabrika, hizmet sektörü, operasyonel işletmecilik olgularının çok daha erken dönemlere ait birer prototipleridirler.

⁹⁷ Mazaherî, *a.g.e.*, s. 340; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 471.

⁹⁸ Üsâme İbn Münkız, Beni Meccacu diye anılan Ebu'l-Mecd ve Mehâsin isimli iki kardeşin 800 Dinara kiralayıp işlettikleri değirmen hakkında bir hikâye anlatmaktadır. Bk. Üsâme İbn Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), *İbretler Kitabı*, İstanbul 1992, s. 149.

⁹⁹ Mazaherî, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁰ Nâsır-ı Husrev, *a.g.e.*, s. 87. Ayrıca XIV. yy. Dımaşk şehrinde ulaşım-taşımacılık işlerinde kullanılmak üzere kiralanan eşekler hakkında alınan bir karar ile ilgili bk. İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIV, s. 397.

Kaynaklar

- Abu'l-Farac, Bar Hebraeus Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi I-II*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları 424/4, İstanbul 1985.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009.
- Ashtor, Eliyahu, "Geç Ortaçağlarda Ortadoğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)", (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen) - Alparslan Kılınc, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde, s. 509-548 arasında), Ankara 2008.
- Ashtor, Eliyahu, "Geç Ortaçağlarda Yakındoğu Şeker Endüstrisi Teknolojisinin Gerileyişine Bir Örnek", (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 1* içerisinde, s. 763-834 arasında), Ankara 2008.
- Ashtor, Eliyahu, "Yakındoğu Alkali Külleri ve Avrupa Endüstrileri", (çev. Abdulhalık Bakır - Pınar Koçoğlu Ülgen), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 1* içerisinde, s. 717-762 arasında), Ankara 2008.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışı*, Ankara 2000.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005.
- Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985.
- Bozkurt, Nebi, "Deri", *DİA*, Cilt: IX, İstanbul 1994.
- Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, 'Acâibü'l-Hind, (çev. Can Ceylan), İstanbul 2009.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, (thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab), Dımaşk (Mecmaü'l-İlmi el-Arabi), 1932.
- Çelik, Aydın, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2008.
- Ebu'l-Fidâ, el-Mâlik b. Muayyed İmâdeddîn, *Takvîmu'l-Buldân*, (nşr. M. Reinaud - Baron M. Guckin), Paris 1840.
- GoIteIn, Shelomo D., *A Mediterranean Society I, Economic Foundations*, Berkeley 1967.
- HInz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.
- HIItI, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 2011.
- Hizmetli, Mustafa, *Endülü's'te Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 2011.
- Hizmetli, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012.
- Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (çev. Esra Ermert), İstanbul 2011.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (haz. V. Minorsky), (çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, (çev. A. Sait Aykut), *Seyahatname*, I-II, İstanbul 2004.
- İbn Cübeyr, *Rihlet el-Kinanî*, (çev. İsmail Güler), *Endülü's'ten Kutsal Topraklara-Seyahatname*, İstanbul 2008.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Bağdadî, *Sûretü'l-Arz*, (ed. J. H. Kramers), Leiden 1939.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdü'd-dîn İbn Ömer ed-Dımişkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* 1-14, (haz. Mehmet Keskin), İstanbul 1994.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, (çev. Abdulhalık Bakır), (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 1* içerisinde, s. 21-148 arasında), Ankara 2008.
- İdrisî, Ebu Abdullah Muhammed et-Tâlî, *Nüzhetu'l-Müşâtak fi İhtirâki'l-Âfâk*, I-II, Kahire 1994.

- İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ali, *Subh'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ* I-XIV, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), Beirut (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 1987.
- Kazvîni, Ebu Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beirut, t.y.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden (E. J. Brill), 1906.
- Makrizî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *el-Mevâizu ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, I-II, Kahire 1270.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, (çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul 1950.
- el-Ömerî, Ebu'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr Devletü'l-Memâliki'l-Ûlâ*, (thk. Dorothea Krawulsky), Beirut (el-Merkezü'l-İslâmî li'l-Buhus), 1986.
- Rugoft, Milton, *Marco Polo: Çin Seyahati*, (çev. Hande Loddo), İstanbul 2003.
- Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik I - V*, İstanbul 2008.
- Şamî, Ahmed, "Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri", (çev. Aydın Çelik), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 134, İstanbul 2001, 101-124.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, (çev. Abdullah Tunca), *İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul 1993.
- Üsâme İbn Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), *İbretler Kitabı*, İstanbul 1992.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb, *Kitâbü'l-Buldân*, (çev. Murat Ağarı), *Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2002.
- Yakut el-Hamevî, Ebu Abdullah Şehâbeddîn, *Mücemü'l-Buldân* I-V, (thk. Ferid Abdulaziz Cundi), Beirut (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), t.y.
- 1001 *İcat: Dünyamızda İslâm Mirası*, (ed. Salim T. S. al-Hassanî), (çev. Salih Tahir), İstanbul 2010.

